

IJHE: CİLT / VOLUME 11, SAYI / ISSUE 25, S / P. 340 – 354.

19-20. Yüzyılda Erivan'da Türkçenin Durumu ve Türkçe Yayınlar*

Gökçe Yükselen PELER** & Mediha BALA ENSARİ***

Özet: Bu çalışma, erken modern dönemden 20. yüzyıla kadar uzanan süreçte, bir zamanlar çoğunluğu Türk ve Müslümanlardan oluşan Erivan'ın tarihi ve kültürel dönüşümünü incelemektedir. Safeviler, Osmanlılar ve Kaçarlar gibi büyük imparatorlukların hâkimiyetinde kalmış olan bölge, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rus İmparatorluğu'na katılmıştır. Rusya'nın kolonizasyon siyaseti, İran ve Osmanlı topraklarından getirilen Ermenilerin yerleştirilmesiyle bölgenin demografik yapısını köklü biçimde değiştirmiş, Türk ve Müslüman nüfus ise katliamlar, sürgünler ve zorunlu göçlerle karşı karşıya kalmıştır. 1905 ile 1990 yılları arasında dört büyük dalga hâlinde gerçekleşen bu demografik dönüşüm, günümüz Ermenistan'ında yerli Türk topluluğunun tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bütün bu zorluklara rağmen, Erivan'daki Azerbaycan Türkleri canlı bir kültürel ve entelektüel yaşam sürdürmeyi başarmışlardır. Usul-i Cedid hareketinin etkisiyle açılan yeni okullar ve geliştirilen müfredatlar, ana dilinde eğitimi teşvik etmiş, folklor ve millî gelenekleri derslere dâhil ederek kültürel farkındalık ve vatanseverliği güçlendirmiştir. Sansür, matbaa eksikliği ve demografik gerilemeye rağmen Türkçe basın ve edebiyat da varlığını sürdürmüştür. Lek-Lek, Atalar Sözü, Ana Dili ve Altın Yaprak gibi yayınlar, zor koşullar altında bile millî kimliğin korunmasına yönelik çabaları yansıtmaktadır. Erivan örneği, sistematik olarak yerinden edilen bir topluluğun direncini ortaya koymakta; eğitim ve yayıncılığın, siyasi ve demografik dönüşümler karşısında kültürel hafızanın ve millî bilincin korunmasındaki hayati rolünü vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erivan, Ermenistan, Azerbaycan Türkçesi, Basın.

The Status of the Turkish Language and Turkish Publications in Yerevan during the 19th and 20th Centuries

Abstract: This study examines the historical and cultural transformation of Yerevan, once a predominantly Turkish and Muslim city, from the early modern period through the twentieth century. The region, historically contested by major empires including the Safavids, Ottomans, and Qajars, became part of the Russian Empire after the Treaty of Turkmenchay in 1828. Russian colonization policies dramatically altered the demographic balance by resettling Armenians from Persia and the Ottoman Empire, while Turkish and Muslim populations were subjected to massacres, deportations, and forced migration. These demographic shifts occurred in four major waves between 1905 and 1990, leading to the near erasure of the indigenous Turkish community in modern Armenia. Despite these upheavals, Azerbaijani Turks in Yerevan sustained a vibrant cultural and intellectual life, particularly through education and publishing. Influenced by the Usul-i Cedid movement, new schools and curricula promoted instruction in the mother tongue and integrated folklore and national traditions, fostering cultural self-awareness and patriotism. Turkish-language press and literature emerged despite censorship, shortages of printing facilities, and demographic decline. Publications such as Lek-Lek, Atalar Sözü, Ana Dili, and Altın Yaprak reflected efforts to preserve national identity under oppressive conditions. The case of Yerevan illustrates the resilience of a community facing systemic displacement, highlighting the crucial role of education and publishing in maintaining cultural memory and national consciousness amidst political and demographic transformation.

Keywords: Yerevan, Armenia, Azerbaijani Turkish, Press.

* Bu makale, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı'nda yürütülen "Lek-Lek Dergisi Transkripsiyon-Aktarma-Sözlük-Dizin" isimli yüksek lisans tezi kapsamında üretilmiştir.

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, el-mek: gokcepeler@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9604-5101.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, el-mek: medihabala123@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3473-3443.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 02-10-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 22-10-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59304/ijhe.1795325

Giriş

19-20. yüzyıl siyasi gelişmeleri arasında, Kafkasya’da yaşanan hâkimiyet savaşları, önemli bir yer tutmaktadır. Rusya’nın sıcak denizlere inme siyaseti kapsamında, Azerbaycan ve umum Kafkasya’yı işgali, Osmanlı ve İran Savaşları bölgede yaşanan önemli gelişmelerdir. Bu çalışmada bu gelişmeler arasında Erivan’da yaşananlar, yer adları başta olmak üzere Türkçenin varlığının nasıl silinmeye çalışıldığı ve o dönemde çıkarılan Türkçe kaynaklar incelenecektir. Günümüzde Ermenistan’ın başkenti olan Erivan’da, 20. yüzyılda Türkçe eserlerin nasıl çıkarıldığı, Erivan’ın tarihine bakıldığında anlaşılmaktadır. Azerbaycan hanlıkları döneminin ardından gelen Çarlık, Taşnak ve Sovyet yönetimlerinde Azerbaycan Türklerinin basın yayın ve eğitim faaliyetleri, çoğunlukla baskı ve sansüre maruz kalmıştır. Sürgün ve zorunlu göçlerle Türklükten arındırılan tarihî Türk şehri Erivan’da, tüm zorluklara rağmen yayımlanan eserler, halkın millî-manevi duygularını ayakta tutmaktaki rolleri açısından çok kıymetlidir. Bilhassa 19 ve 20. yüzyılların incelemeye alınmasındaki sebep ise sürgün, göç ve katliamlar arasında bu olaylara rağmen Türkçe konuşan, gelecek nesillere Türkçe eserler bırakan, Türklük şuurunu yaşatan Azerbaycan Türklerinin verdiği eserleri bir arada görebilmektir.

Tarihî Arka Plan

Erivan şehrinin bulunduğu bölge, farklı zamanlarda Urartu, Sasani, İslam Hilafeti, Sacoğulları, Şeddadi, Selçuklu, İldenizli, İlhanlı, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar ve Kaçar Devletlerinin hudutlarına dâhil olmuştur. Erivan şehrinin bir merkez olarak içtimai-iktisadi tekâmülü ise Çukur-Saad Beylerbeyliği ve Revan Hanlığı dönemlerinde olmuştur. Orta Çağ kaynaklarında şehrin adı “Revan” ve “İrevan” olarak geçmektedir (Mustafa, 2015, s. 11).

Tarihi boyunca verimli toprakları, stratejik önemi gibi sebeplerle pek çok devletin çatışma alanı hâline gelen Erivan bölgesi, 18. yüzyıla kadar Osmanlı-Safevi çatışma hatlarından birini teşkil etmiş, bu iki devlet arasında pek çok kez el değiştirmiştir. Safevilerin merkezî otoritesinin çökmesi ve Nadir Şah’ın ölümünden (1747) sonra, Kuzey Azerbaycan’daki mahallî ileri gelenler, bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Gence, Karabağ, Bakü, Şeki, Şirvan, Kuba, Erivan ve Nahçıvan gibi önemli hanlıklar ortaya çıkmıştır (Kara, 2025, s. 501). Kuzey Azerbaycan Hanlıkları olarak adlandırılan bu hanlıklardan Revan Hanlığı, bu çalışmanın da konusunu teşkil eden Türk kültür alanı üzerinde kurulmuştur. Bu hanlık, büyük oranda günümüzde Ermenistan topraklarını teşkil eden bölgede kurulmuş bir devletçiktir. Revan Hanlığının topraklarının Osmanlı-Safevi çatışmasından en fazla etkilenen yerlerden biri

olmasının sebebi, şüphesiz, konumu itibarıyla bu iki devletin hudutlarının kesiştiği bölgelerden birini oluşturuyor olmasıdır. Revan Hanlığı, 1747-1797 tarihleri arasında, yarım asır boyunca bağımsız bir devlet olmayı başarmıştır. 1797-1828 yıllarında ise İran'a tabi olmuştur. Revan'da en üst yönetici olarak han bulunmaktaydı. Hanlık, bütün yazışmalarında Türkçe ve Farsçayı kullanmıştır. Hanlık yönetiminde Türklerin bulunması sıkı bir şekilde uygulanan bir teamüldü. Hanlığın askerî gücü ise göçebe Türkmenlerden oluşmaktaydı. Revan, önemli ticaret yollarının geçtiği bir yerde bulunmaktaydı ve Revan bölgesinde verimli toprakların çok olması, burasının aynı zamanda bir üretim merkezi hâline dönüşmesini de sağlamıştır (Sezgi, 2020, s. 246).

Yukarıda belirtilen hususiyetleri, Erivan bölgesinin ve çevresinin tabii olarak Ruslar için de cazip bir hâle gelmesine sebep olmuştur. Hem verimli topraklara sahip olması hem Osmanlı-İran-Azerbaycan arasındaki bağlantıyı kesebilecek bir bölgede olması hem de Rusların sıcak denizlere inme isteğinde büyük bir adım olacak olması gibi sebeplerle Ruslar Kafkasya'ya girmelerinin ardından Erivan bölgesi ile ilgili (etkisi günümüze kadar sürecek olan) çalışmalar yapmaya başlamışlardır.

1826 yılına kadar Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmını işgal eden Rusya, 1826 yılında Revan Hanlığına saldırmıştır. Şubat 1828'de yapılan Türkmençay Antlaşması ile Revan Rusların hâkimiyetine geçmiş, çok kısa bir süre sonra, 2 Nisan 1828 tarihinde, Çar'ın emriyle Nahçıvan ve Revan Hanlıkları ilga edilmiştir. Ordubâd bu iki hanlığın topraklarına ilave edilerek Ermeni Vilayeti (*Armyanskii Oblast*) oluşturulmuştur. Bölge 1840 yılına kadar bu adla anılmıştır (Aydın, 2023, s. 28). Rus İmparatorluğu'nun dış politikasını tek başına belirleyen I. Nikolay'ın, 1828 yılının mart ayında Ermeni Vilayeti'nin kurulması hususunda almış olduğu bu kararın altında askerî ve siyasi düşünceler yatmaktaydı. Zira bu dönemde Türk-Rus savaşı çıkmış olduğu için Ermeni adı ile Rus idaresi altında bir vilayet oluşturulması, bu savaşta Hristiyan halkı Rusya'nın yanına çekmek için büyük bir önem arz etmekteydi. Nitekim Ermeniler bu bölgede yapılan bütün savaşlarda Rusya'ya önemli katkılarda bulunmuşlardır (Doğan, 2020, s. 25).

Ruslar 1 Ocak 1850 tarihinde "Zakavkazya Genel Valiliği"ne bağlı, "Erivan Vilayeti'ni" kurdular. Bölgede Rus hâkimiyeti kurulduktan itibaren bu bölgede sistemli bir siyaset takip edilmiş, bir yandan baskı, şiddet, göç ve acımasız saldırılar ile bölgedeki Türk nüfus azaltılırken diğer yandan Türkiye ve İran'dan getirilen Ermeniler bu topraklara yerleştirilmiştir. Takip edilen bu acımasız siyaset neticesinde, 20. yüzyılın başlarında, I. Cihan Harbi sırasında, bölgede Türk- Ermeni nüfusu eşit hâle getirildi. Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeniler,

Nahçıvan ve Revan Hanlıklarının topraklarına bilinçli bir şekilde yerleştirildiler (Sezgi, 2020, s. 250).

Ermenilerin iskânı siyaseti kapsamında, Rusya, Ermenilerin Azerbaycan'a göç etmelerini sağlamak için Erivan ve Nahçıvan'da göç komiteleri oluşturmuş ve göç edenlere hususi imtiyazlar vermiştir. Böylelikle Ermeniler bilhassa Nahçıvan, Erivan ve Karabağ'da iskân edilmişlerdir. Bu suretle Azerbaycan topraklarının demografik yapısı Ermeniler lehine değişmeye başlamıştır (Mustafayev, 2014, s. 55).

Şöhret Mustafayev'in aktardığına göre, Rus bilim adamı Nikolay Şavrov “*Biz kolonileşmeye, Zakaşkasya'ya (Transkafkasya'ya) Rusları değil, diğerlerini yerleştirerek başladık. 1826-1828 yıllarındaki savaşılar sona, 1828-1830 yılları arasında iki yıl zarfında 40.000 İran Ermenisini ve 84.000 Türkiye Ermenisini, Gence ve İrevan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı, Ahaltsike (Akhalsikhe) ve Ahalkaleki (Akhalkalaki) bölgelerinde en iyi devlet arazilerinin bulunduğu topraklara yerleştirdik. Yerleşmeler için 200.000 desyatın (yüzey ölçü birimi) devlet arazisi tahsis edilmiş ve 2 milyon ruble değerindeki şahsi arazi Müslümanlardan satın alınmıştır. Gence'nin dağlık arazisi ve Göyçe Gölü sahiline Ermeniler yerleştirildi. Resmi olarak yerleştirilen 124.000 Ermeni'nin dışında gayriresmî yerleştirilenlerle birlikte 200.000'i geçmekte olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu yüzyılın başında Transkafkasya'da 1,3 milyon olan Ermenilerin 1 milyondan fazlası belli olunmuş resmî kaynaklarla tasdik edilerek bu arazinin yerli halkı olmamıştır, bizim tarafımızdan göç ettirilerek yerleştirilenlerdir.*” demektedir (Mustafayev, 2015, s. 79).

Rusya'nın işgaline kadar Erivan'da Türk ve Müslümanlar nüfusun ekseriyeti oluştururken 20. yüzyılın başlarında, bu nüfus Ermenilerle dengelenmeye başlamış, sonrasında Ermeni nüfusu çoğunluk hâline gelmiştir. Günümüzdeki Ermenistan devletinin arazisini teşkil eden toprakların Rus işgali öncesinde mutlak çoğunluğu oluşturan Türk ve Müslüman nüfustan arındırılması, esas olarak dört aşamada gerçekleşmiştir. Bunlar; 1905-1907; 1918-1920; 1948-1953; 1988-1990 dönemleridir (Deveci Bozkuş, 2007, s. 23-24).

Tablo 1 Öldürülen ve Göç Etmek Zorunda Bırakılan Türk ve Müslüman Nüfus (Deveci Bozkuş, 2007, s. 23-24)

Yıllar	Öldürülen ve Göç Etmek Zorunda Bırakılan Türk ve Müslüman Nüfus
1828	35 bin
1905-1906	Bilinmiyor
1918-1920	220-249 bin
1948-1953	53 bin
1988-1989	208-217 bin
Toplam	516-554 bin

Erivan'da Türkçenin Durumu

Erivan'da Rus işgaline kadar olan dönemde, umum Türk devletlerinin olduğu gibi, eğitim Arapça ve Farsça sürdürülüyor, eserler umumiyetle bu dillerde veriliyordu. Müslüman halk arasında dinî eğitim ağırlıklı olsa da Erivan'ın önemli bilim merkezlerinden biri olmasından dolayı fen bilimlerine de ehemmiyet verildiğine şahit olunmaktadır. Gerek işgal ve Ermenilerle meydana gelen çatışmaların tesiriyle olsun gerekse Usul-i Cedid akımının etkisiyle olsun ana dili konusu Erivan'da yaşayan aydın ve okumuş kesim için de önemli hâle gelmeye başlamıştır. Okullarda ana dilinde eğitim verilmeye başlandığı ve alfabe çalışmalarının yapıldığı görülür.

Rusların eğitim siyaseti gereği açılan Erivan Öğretmen Okulu, Erivan'ın eğitim tarihinde çok önemli izler bırakmıştır. 1881 yılında açılan bu okul, mahallî halk için millî öz farkındalık, kültürel canlanma ve yeni nesil aydınların yetiştirilmesi açısından çok ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Azerbaycan Türkçesinde dersler verilmesi ve müfredata millî folklor ve geleneklerin dâhil edilmesi, öğrencilerin vatanseverlik, millî benlik bilinci ve sosyal sorumluluk duygularını geliştirmelerine imkân sağlamıştır. Çeşitli dönemlerde dil ve içerik kısıtlamalarına ve siyasi baskılara maruz kalsa da millî irade ile öğretmen ve öğrencilerin eğitim çabaları sayesinde ana dili ve millî değerler her zaman korunmuştur. 1920'lerde ise Sovyet iktidarının kurulmasıyla Erivan Öğretmen Okulu tamamen tasfiye edilmiş, binası, arşivleri, kütüphanesi, maddi ve teknik altyapısı ya başka amaçlar için kullanılmış ya da yok edilmiştir (<https://qebulol.az/irevan-muellimler/>).

K. D. Uşinski, Rusların okuryazar bir halk hâline gelmesinde ve aydınlanmasında çok büyük tesiri olan ve Rusya'da ilköğretim eğitiminin temellerinin atılmasını sağlayan çok ehemmiyetli bir şahsiyettir. Mirza Elekber Elhanov da Uşinski'nin dil eğitimi konusundaki fikirlerinden etkilenecek 1882 yılında Erivan'da "Tatar (Azerbaycan) Dili Alfabeti" adlı bir ders kitabı

yazmış, ancak daha kitap basılmadan hayatını kaybetmiştir. Erivan’da yazılan ilk Türkçe öğretimi kitabı olan bu kitap hakkındaki bilgiler oldukça mahduttur. 1885 yılında Erivan Lisesi’ne Feridun Bey Köçerli Tatarca (Azerbaycan Türkçesi) ve Şeriat Dersleri hocası olarak tayin edilmiştir. Erivan’da görev yaptığı on yıllık süreçte, Zörebzâde ile birlikte, “Ta’lîm-i Lisân-ı Türkî” adlı bir ders kitabı hazırlamış, felsefi ve edebî eserler neşrettirmiş, Rusçadan tercümeler yapmıştır. İlerici gençlerle görüşüp maarif faaliyetlerinde de bulunduğu bilinmektedir (Akpınar, 1994, s. 425). Köçerli’nin faaliyetleri, Erivan’da Ceditçi fikriyatın tekâmülü açısından oldukça önemlidir.

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Erivan’da, farklı düzeylerde pek çok okulun yanında, yatılı okullar, ilkokul ve öğretmen okulu da bulunmaktaydı. Bu okullarda eğitim dili Rusça olsa da Azerbaycan Türkü çocuklar için Türkçe derslerinin de verildiği bilinmektedir. Azerbaycan Türklerinin şehirdeki nüfusu gittikçe azınlığa düşse de okullara giden çocukların, gençlerin ana dillerinde bir miktar eğitim almaları, dilin tekâmülü açısından müspet bir gelişme olarak kabul edilebilir. Bu yıllarda Erivan ve Kafkas Öğretmenler Okulunu bitiren Haşim Bey Nerimanbeyov gibi Müslüman-Türk isimlerden, Erivan’da Rus-Tatar Okulu açanlar da olmuştur. Bu okullarda sadece öğrencilere değil, yetişkin Müslüman halka da akşam kursları verilmiş, kurslarda ana dili (Türkçe) dersleri de okutulmuştur. Rus idaresi altındaki Türk topraklarında, eğitim kurumlarının çoğu Rus okullarından ibaret olmakla birlikte, erkekler için farklı seçenekler mevcuttu, ancak bu okulların Müslüman kadınların ihtiyaçlarını karşılar nitelikte olduğu söylenemez. Erivan’da, kızların eğitimi ile ilgili 96 üyesi bulunan “Mukaddes Ripsime” Kadın Hayriye Cemiyeti kurulmuştu. Bu cemiyet tarafından 1 Ocak 1850 yılında Erivan’da bir kız okulu açılmıştı. Bu okulun diğer eğitim kurumlarından temel farkı, Azerbaycan Türkçesi ve din derslerinin veriliyor olmasıydı (Abbasslı, 2019, s. 95). Tağıyev’in Bakü Kız Mektebi’nin kurulmasının ardından, 1901 yılında Erivan’da da bir kız okulunun açıldığı (Üvenlican, 2025, s. 61), 1902 yılında ise Erivan’da Rus-Tatar (Azerbaycan) Erkek Okulu’nun tecrübeleri esas alınarak Rus-Tatar (Azerbaycan) Kızlar Okulu açıldığı, Muhammet Kengerlinski’nin Kafkasya’da ilk kez kızlar için Müslüman Leyli (Yatılı) Okulu’nu Erivan’da açtığı bilinmektedir (Mustafa, 2015, s. 136-138). Bu şekilde Erivan’da şahıslara ait pek çok yatılı okul da açılmıştı ve buralarda Azerbaycan Türkçesi öğretiliyordu. Ancak Türk dili, Fars dili gibi dil dersleri haricindeki derslerin Rusça yapılma zorunluluğu vardı.

Erivan’da yeni usulle eğitim veren okulların açılmasında ilk teşebbüsü, Meşedi Molla İsmail Hacı Kazımov göstermiştir. Okul 28 Mart 1882 yılında açılmıştır. Sonraki dönemlerde Mirza İsmail Bezmi, Mirza Kazım Gazi Askerzade Ahund Ahmedov, Mirza Abbas Mehemmedov,

Ahund Mirza Ali, Mirza Hasan Rüşdiyye Tebrizli de Erivan'da Usul-i Cedit okulları açan isimlerdir (Abbasi, 2019, s. 69-73). Usul-i Cedit okullarının öğrencilere yeni usulle verdiği derslerde Türkçe öğrenimi kolaylaşmakla birlikte, Türkçe şuuruna da olumlu katkıları olmuştur. Bu isimler yeni usulle eğitimi savundukları gibi alfabe yenileme çalışmaları da yapmışlardır. 1920 yılından 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan sürgün edildiği yıllara kadar, Azerbaycan Türklerinin kendi dillerinde eğitim alabildikleri, eğitim düzeylerini artıracak gelişmeler tecrübe ettikleri bir dönem olsa da sürgün yıllarında Azerbaycanlıların okulları da zarar görmüştür. Erivan'da yaşayan Müslüman öğrenciler ve öğretmenlerin sayısı zamanla azalmış ve nihayetinde tükenmiştir. Erivan'da Türklerin nüfusunun zamanla azalarak tükenmesi ve Türkçe bilen Ermeni neslin kaybıyla Türkçe de kısmen yer adlarında kalmıştır. Erivan'da şair ve yazarların eserlerinin birçoğu, savaşlar ve yerli Türk nüfusun defalarca yer değişmesi sonucunda kaybolmuştur. Bilhassa, XIX. yüzyılın başında, Çarlık birliklerinin şehri işgalinden sonra, değerli el yazmalarının büyük çoğunluğu imha edilmiştir. Esasen camilerde ve medreselerde muhafaza edilen bu çok kıymetli el yazmalarının büyük çoğunluğu yakılmıştır (Mustafa, 2015, s. 148).

Erivan'da Türkçe Yayın Faaliyetleri

Rus idaresi altındaki Türk topraklarında Türkçe basının ortaya çıkışı, idarenin sert tutumundan dolayı kolay olmamıştır. Böyle bir ortamda üstün çabalarıyla öne çıkan Hasan Melikzade Zerdabi, Azerbaycan'ın ilk millî gazetesi olma hususiyetini taşıyan Ekinci Gazetesini 1875 yılında yayınlamıştır (Yeşilot, 2006, s. 204). Ekinci'nin çıkışı Türkçenin akıbetine olumlu bir katkı sağlayacak ve bir örnek teşkil edecektir. Ancak gelişmiş bir matbaanın bulunmaması gibi sebeplerden ötürü, Erivanlı yazar ve şairlerin eserleri umumiyetle Erivan dışında (örneğin Tebriz'de) basılmıştır. Gazete ve dergi çıkarmak isteyen aydınlar da Ekinci'nin açtığı yolu takip etmişler, kısıtlı imkânlar ve siyasi baskılar olsa da Türkçe yayın organları çıkarmayı başarmışlardır.

28 Mayıs 1918'de Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir. 1918–1920 yılları arasındaki Taşnak iktidarı boyunca, Ermenistan'da yaşayan 575.000 Azerbaycan Türkünün 565.000'i katledilmiş veya zorla göç ettirilmiştir. Kasım 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti Bolşevikler tarafından ele geçirilmiş ve Sovyet hükümeti kurulmuştur. Millî birlik ve beraberlik ideolojisinin bir gereği olarak Ermenistan'dan zorla göç ettirilmiş Azerbaycan Türklerinin geri getirilmesine başlanmıştır. Ermenistan Devrim Komitesi, geri dönen Azerbaycan Türklerinin barınmaları sorunları ile içtimai ve kültürel faaliyetlerini ön plana çıkarmıştır. Ermenistan Halk Komiserleri

Sovyeti Başkanı Sarkis Kasyan, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Ermeni dilinin, Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgelerde ise Azerbaycan Türkçesinin devlet dili olması konusunda kararname imzalamış, 1921 yılında Rençber, Zengi, Kızıl Şafak ve Komünist adlı gazetelerin neşrine başlanmıştır. Bundan başka Sovyet Ermenistan'ı adlı bir gazete de basılmıştır. 1925 yılından itibaren, Ermenistan Komünist Partisi, Erivan Bölge Komitesi, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı yayınları arasında, Azerbaycan Türkçesinde kitaplar ve broşürler yayınlanmaya başlamıştır (Cabbarlı, 2001-2002). Erivan'da basılan bazı gazete, dergi ve kitaplar şöyle sıralanabilir:

Halk Eğitim Dergisi: Bala Efendiyev ve Mehdi Kazımov tarafından çıkarılan dergi, 1926 yılından 1932 yılına kadar toplam 9 sayısı çıkabilmiştir. Dergi, Türk öğretmenlerin kültürel ve pedagojik ihtiyaçlarını karşılamak, eğitimin yeni yöntemlerle yapılmasına yardım etmek amacını taşımakta idi (Mustafa, 2015, s. 145).

Atalar Sözü: Erivan Rus-Tatar Okulu öğretmenlerinden Muhammed Veli Gernerlinski tarafından 1899 yılında yazılan bu kitap, R.K. Edilson Matbaası'nda basılmıştır (Mustafa, 2015, s. 161).

Ana Dili: Erivan'daki Rus-Tatar Okulu'nun öğrencileri için, öğretmenler tarafından sesli yöntemle yazılmış bir ders kitabıdır. Erivan'da yazılmış ancak 1911'de Tiflis'te 48 sayfa olacak şekilde basılmıştır (Savaşkan, 2015, s. 210).

Altın Yaprak veya Enver: Cabbar Esgerzade'nin çocuklar için yazdığı bir şiir kitabı niteliğinde olan bu eser, 1913 yılında Kultura Matbaası'nda basılmıştır (Mustafa, 2015, s. 161).

Erivanskiy Vestnik (Erivan Haberleri): Erivan'da 1911-1914 yıllarında neşredilen bir gazetedir. Faydalı Bilgilerin Yayılması Üzere Erivan Cemiyeti'nin organı olan bu gündük gazetede, Rusça, Türkçe ve Ermenice olmak üzere, üç dilde makalelere yer verilmiştir. Bu gazetede, Rusça eğitim görmüş Erivan Türkleri, Erivan Lisesi ve Erivan Öğretmenler Okulu'nun Türk öğrencileri makaleler yayınlamıştır (Huseynova, 2019, s.518).

Lek-Lek (Leylek): M. Mirfetullayev ve Cabbar Esgerzade tarafından 1914 yılında Erivan'da çıkarılan haftalık bir dergi olan bu yayın, Molla Nesreddin edebî geleneğini devam ettirmiştir. Yazarları arasında C. Esgerzade Aciz, Eli Mehzun Rahimov, M. S. Ordubadi, M. Mirfetullayev görülmektedir (Sakal, 2017, s. 467). Erivan'da Azerbaycan Türkçesinde yayınlanmış ilk dergidir ve 12 sayı çıkarılabilmektedir. Halkın millî bilincinin oluşmasına katkı sağlaması, dergiyi öne çıkaran önemli hususiyetlerindendir.

Zengi: XX. yüzyılın 20'li yıllarının ortalarından itibaren, Sovyet rejiminin şair ve yazarlara Komünist Parti'yi, Sovyet siyasi sistemini öven ve geçmiş rejimleri tenkit eden yazılar yazmaları için baskı yapmaya başlaması neticesinde, 1924 yılının kasım ayından itibaren, Erivan'da resmî devlet gazetesi olarak Azerbaycan Türkçesiyle yayına başlamış ve Azerbaycanlı yazarların yazıları yayınlanmıştır. Öncelikle haftada bir kez, sonra ise iki kez yayımlanan bu gazete, Türklerin bilgilendirilmesi, onların haklarının savunulması ve yeni Türk alfabesine geçiş konusunda önemli rol oynamıştır. Ocak 1929'da Zengi'nin ismi değiştirilerek Kızıl Şafak olmuştur. 2 Ekim 1937 yılından itibaren ismi tekrar değiştirilerek Komünist adını alan gazete, 26 Eylül 1939-1989 yılları arasında Sovyet Ermenistanı adıyla yayımlanmıştır. 1989 yılının sonunda Sovyet Ermenistanı gazetesi tamamen kapatılmıştır (Mustafa, 2015, s. 194).

Bürhani-Hakikat: Hasan Mirzazade Aliyev'in umumi yayın yönetmenliği ile 1 Ocak 1917'de yayına başlamıştır. "Bürhani-Hakikat"ın yazıları umumiyetle "Lügatin Lügati", "Edebiyata Dair", "Aile Meseleleri", "Bilimsel Makaleler" ve "İlanlar Bölümü" olmak üzere beş başlık altında okurların ilgisine sunulmaktaydı. Derginin birkaç sayısı Erivan'da basıma hazır hâle getirildikten sonra Tiflis'e gönderiliyor, sansürden geçtikten sonra sırasıyla yayınlanıyordu. Sansür yüzünden derginin 2. ve 4. Sayıları zamanında yayınlanamamış, yazıların bir kısmı iptal edilmişti. Derginin sahibi ve redaktörü, "Bürhani-Hakikat"ı on altı sayfa olarak basmayı düşünse de buna muvaffak olunamamıştı. Dergi 29 Haziran tarihinde yayınlanan 9. Sayı'sından sonra kapanmıştır (Huseynova, 2018, s. 519).

Civanlar Şûrası: Nazım Ahundov'un yayınladığı "Azerbaycan'da Süreli Yayınlar (1832-1920)" adlı bibliyografide haftalık içtimai, siyasi, edebî-kültürel gazete olarak geçen "Civanlar Şûrası"nın Erivan Azerbaycanlılarının Millî Şurası tarafından 1920 yılında yayınlandığı, talebe Rıza Tağıyev, M. E. Nasir ve Mir Fetullayev tarafından yayına hazırlandığı bilgisi bulunmaktadır (Huseynova, 2018, s. 519).

Zerbe (Darbe) Dergisi: 1931 yılında yayınlanan bu dergi, Ermenistan Devlet Yayınevi'nde yayınlanmış ve Ermenistan-Türk proletarya yazarlarının şiir ve öykülerinden oluşan ilk toplu dergidir (Mustafa, 2015, s. 164).

XIII. Kasım: Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulmasının 13. yıldönümü dolayısıyla Azerbaycanlı yazarların eserlerinden oluşan bir antoloji niteliğindeki bu çalışma, 1933 yılında

Ermenistan Konsey Yazarları Derneği Türk Bölümü tarafından basılmıştır (Mustafa, 2015, s. 164).

1936-1946 yılları arasında, Erivan'da Ermeni yazar ve şairlerin eserleri, Azerbaycan Türkçesine tercüme edilerek basılmış, ancak Azerbaycanlı yazarların kitapları basılmamıştır. 1947 yılında ise kitapları yayımlanmıştır. 1948-1953 yılları arasında, Türklerin Ermenistan'dan sürülmeleri nedeniyle Erivan'daki Azerbaycan Türk edebiyat hayatı, durma noktasına gelmiştir. Sadece 1957 yılından itibaren 1959, 1960, 1962, 1963, 1964, 1965, 1967 yıllarında Azerbaycanlı şair, yazar ve gazetecilerin eser ve çeviri örneklerinden oluşan Edebi Ermenistan Dergisi'nin sekiz sayısı yayınlanmıştır. 1958 yılından itibaren farklı araştırmacıların Azerbaycan-Ermenistan edebî ilişkilerine, Azerbaycan edebî ortamının Ermeni edebî ortamına etkisine dair araştırmaları Erivan'da yayımlanmıştır. Ayrıca 1975 yılında, Azerbaycan edebiyatçısı Sednik Paşayev'in Erivan'da yayımladığı "Ermeni Aşıklarının Türkçe Şiirleri" *adlı* kitap, Azerbaycan aşık sanatının Ermeni edebiyatına etkisini inceleyen değerli bir kaynak niteliğindedir (Mustafa, 2015, s. 164).

Sonuç

Tarih boyunca pek çok farklı devletin idaresi altında giren Ermenistan toprakları, Osmanlı ve Safevi Devletleri gibi Türk devletleri arasında el değıştirse de yüzyıllarca halkı Türk ve Müslüman olarak kalmıştır. Çarlık Rusyası egemenliğine girmesi ile Rusların nüfus siyaseti neticesinde demografinin değişimi başlamıştır. Kurulan göç komisyonları, Ermenilerin bölgeye göçünü teşvik etmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise nüfus çoğunluğunu sağlayan Ermeniler sürgün ve katliamlarla Türk ve Müslüman nüfusu yüzyılın sonuna kadar azaltarak yok etmiştir. Ata yurtlarından vazgeçmek istemeyen Azerbaycan Türkleri sürgün ve katliamlar devam ederken Erivan şehrinde yaşamaya devam etmişlerdir. Eğitim ve öğretimde Rusların siyasetlerini takip etmiştir, ancak aydınların yenilikçi fikirleri, şehirde eğitimli Müslüman Türk sayısının artmasına sebep olmuştur. Alfabe öğretiminde yenilikçi denemeler olumlu sonuçlar vermiştir.

Erivan'da matbaa sayısındaki yetersizlik, Ermeni ve Rus baskıları ve sansürleri nedeniyle basılı yayın sayısı mahdud kalmıştır. Erivan'da bulunan Türk aydınları, yayınlarını başta Tiflis olmak üzere, diğer şehirlerde çıkarmışlardır. Bu bağlamda Erivan'da çıkarılan kitap dergi ve gazeteler de incelenmeye değer görülmüştür.

Erivan'da öğretmenler, öğrenciler ve halka hitap edecek şekilde farklı türlerde yayınlar yapılmıştır. Bunlar arasında pedagoji, kültür, mizah dergileri; ders ve şiir kitapları, gazeteler bulunmaktadır. Bu eserlerin dili çoğunlukla Rusça olmuştur ve süreli eserlerin yayın süresi kısadır. Rus hükûmetinin duyuru ve kültürel asimilasyon amacıyla çıkarttığı eserlerin aksine, Türklerin kendi çıkardığı eserler millî ve manevi duygulara hitap etmekteydi. Bu dergilerin çıkmasında "Molla Nasrettin" geleneği etkili olmuştur. Erivan'da ilk Türkçe dergi, ancak 1914 yılında "Lek-lek" adıyla çıkarılabilmektedir. 1920 yılına kadar geçen sürede, basın yayında, sonraki yıllarla kıyaslandığında verimli bir dönem geçtiği söylenebilir. Zira sonraki yıllarda Sovyet Rusya baskıyı daha da artırmış, bilhassa bağımsız Ermenistan döneminde süreç, iki halk arasında cereyan eden silahlı çatışmalarla yürütülebilmektedir. 20. yüzyılın sonuna kadar Ermenistan'daki mevcudiyetini devam ettirebilen Türk varlığına koşut olarak Erivan'da zaman zaman sayıları çok azalsa da Türkçe eser basılmaya devam etmiştir.

Kaynakça

- Abbaslı, S. (2019) *Azerbaycan'da Müslüman Okulları (1849-1918)* (Yayımlanmamış yüksek lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Aydın, M. (2023). Revan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5 (ss. 26-29). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Cabbarlı, H. (2001-2002) Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri. *Ermeni Araştırmaları*, 4, 122-146.
- Deveci Bozkuş, Y. (2007). Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 23-24, 227-248.
- Doğan, Ş. (2020). Revan Hanlığı'nda Rus İdaresinin Teşekkülü [Paskeviç Dönemi (1827–1831)]. *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(13), 17-33.
- Huseynova, G. (2018) *XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan Basınının Durumu ve Millî Değerlere Yaklaşımı*. Innovation and Global Issues Congress IV Book, Antalya.
- İrevan Müəllimlər Seminariyası: Tarixi, Məzunları, Milli Dəyərləri. <https://qebulol.az/irevan-muellimler/>, adresinden 01 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.
- Kara, F. (2025). Parlayan Yıldız Azerbaycan'da Türk Hanlıklarının Tarihi ve Kültürel İzleri (1747-1844). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(14), 491-520.
- Mustafa, N. (2015). *İrevan Şehri Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

- Mustafayev, B. (2014). Tarihte Ermeniler ve Ruslar Tarafından Yok Edilen Türk İzleri. *Asia Minor Studies*, 2(3), 48-62.
- Mustafayev, Ş. (2015). XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı-İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 91, 69-92.
- Sakal, F. (2017) "Azerbaycan Dövri Metbuatı 1832-1920 Bibliyografiya" Adlı Yayına Göre Azerbaycan Dergileri (1832-1920). *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 457-474.
- Savaşkan, V. (2015). Azerbaycan'da Ana Dilinin Öğretilmesine Yönelik Yazılmış İlk Ders Kitapları. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 53, 201-214.
- Sezgi, E. (2020). Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları. *Kafdağı Dergisi*, 5(2), 241-255.
- Üvenlican, Ö. (2025). XIX. Yüzyıl Azerbaycan Kadınının Eğitim Hayatı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Kız Mektebi. *Turkish History Education Journal*, 14, 49-64.
- Yeşilot, O. (2006). Rusya Türklerinin İlk Millî Gazetesi: İkinci. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 161, 203-217.

Extended Abstract

The nineteenth and twentieth centuries marked a turbulent era in the Caucasus, where geopolitical rivalries and imperial expansion transformed the region's demographic, cultural, and political landscape. Within this broader context, Yerevan (historically known as Revan or Irevan), which today serves as the capital of Armenia, provides a case study in how conquest, forced migration, and cultural suppression reshaped a historically Turkish and Muslim-majority city. This article examines the historical trajectory of Yerevan, with particular focus on the erasure of Turkish linguistic presence, the fate of Azerbaijani Turks under various regimes, and the persistence of Turkish-language publishing despite censorship and repression.

Historically, the Yerevan region had been contested by numerous empires, including the Urartians, Sasanians, Arab Caliphate, Seljuks, Ilkhanids, Timurids, Qara Qoyunlu, Aq Qoyunlu, Safavids, Afsharids, and Qajars. From the sixteenth through the eighteenth centuries, it was often caught between Ottoman and Safavid power struggles, frequently changing hands due to its fertile lands and strategic location along trade and military routes. Following the collapse of Safavid authority and the death of Nadir Shah in 1747, several khanates emerged in Northern Azerbaijan, among them the Revan Khanate. Governed by Turkish rulers, with administration conducted in Turkish and Persian, and military forces largely composed of Turkmen tribes, the Khanate flourished until its annexation by Iran in 1797 and eventual conquest by Russia in 1828 after the Treaty of Turkmenchay.

The Russian annexation marked a turning point in the demographic and cultural transformation of the region. With the establishment of the Armenian Oblast in 1828 and later the Erivan Governorate in 1850, Tsarist policies deliberately altered the ethnic composition. Armenians from Persia and the Ottoman Empire were systematically resettled in Yerevan and surrounding territories, while Turkish and Muslim populations were subjected to violence, forced migration, and mass killings. Russian officials and contemporary observers noted the deliberate colonization process, which transformed the region's majority from Turks and Muslims to Armenians within decades. This demographic engineering culminated in four major waves of expulsions and massacres: 1905–1907, 1918–1920, 1948–1953, and 1988–1990, ultimately erasing most of the indigenous Turkish and Muslim presence in the territory of modern Armenia.

Despite these upheavals, education and cultural expression in the Turkish language persisted for much of the nineteenth century. Before Russian rule, instruction was largely in Arabic and Persian, but by the mid-nineteenth century, Azerbaijani Turkish gained significance as part of

a broader intellectual awakening influenced by the Usul-i Cedid (New Method) educational movement. The establishment of the Erivan Teachers' Seminary in 1881 was especially significant, as it fostered a new generation of Azerbaijani Turkish intellectuals, integrating folklore and national traditions into curricula and encouraging cultural self-awareness. Notable figures such as Feridun Bey Köçerli contributed to Turkish-language pedagogy and literary production in Yerevan, producing textbooks and translations while promoting modern educational reforms. By the late nineteenth century, Turkish-language education was available in various schools, including institutions for girls—a significant development in a context where Muslim women's access to formal education was traditionally limited.

The early twentieth century brought both opportunities and crises. The short-lived independence of Armenia (1918–1920) under Dashnak rule saw widespread atrocities against Azerbaijani Turks, with the vast majority of the community either massacred or displaced. With the Sovietization of Armenia in late 1920, some exiled Turks were briefly allowed to return, and cultural life partially revived. For instance, Soviet decrees briefly recognized Azerbaijani Turkish as an official language in regions where Turks constituted a local majority. Newspapers such as *Rençber*, *Zengi*, *Kızıl Şafak*, and *Komünist* emerged, and in the 1920s and 1930s, Turkish-language books and journals were published under the supervision of state institutions. Journals like *Halk Eğitim Dergisi* and literary works such as *Altın Yaprak* reflected attempts to sustain cultural identity within the Soviet framework.

Nevertheless, Soviet cultural policy imposed heavy restrictions. While the 1920s were relatively productive, later decades brought intensified censorship. Many Turkish-language publications were short-lived, and journals often faced delays or outright bans due to political content. The 1930s, in particular, saw heightened repression; after the deportations of 1948–1953, Azerbaijani Turkish cultural activity in Yerevan nearly collapsed. Limited revivals occurred in the 1950s and 1960s, with periodicals such as *Edebi Ermenistan* publishing Azerbaijani writers, but by the late Soviet era, the community's demographic decline left Turkish-language production in steep decline.

Throughout this period, Yerevan's Turkish intellectuals faced severe structural obstacles: a lack of printing facilities, official censorship, and the city's diminishing Turkish population. As a result, many works were published outside Yerevan, particularly in Tiflis or Tabriz. Yet, despite these barriers, a significant corpus of Turkish-language journals, textbooks, and literary works emerged. Publications like *Lek-Lek* (1914), modeled on the satirical tradition of Molla Nasreddin, played a crucial role in fostering national consciousness and cultural resilience.

Similarly, works such as *Atalar Sözü* and *Ana Dili* provided linguistic and educational resources for a community under pressure.

In conclusion, Yerevan's history in the nineteenth and twentieth centuries reflects the broader trajectory of Azerbaijani Turks in the Caucasus: once a majority, gradually displaced and marginalized, yet persistently striving to preserve language, culture, and identity through education and publishing. The city's Turkish-language works, though often produced under dire circumstances and limited in number, served as vital instruments for sustaining national and spiritual values. They represent both a testament to resilience in the face of repression and an essential component of the region's cultural heritage.